

HUDI JÓZSEF

Pápa kiváltságos mezőváros írásbelisége a 18–19. Században

*Written administration in the privileged
market-town of Pápa in the 18-19th centuries*

•
SZERZŐ:

HUDI JÓZSEF levéltáros, történész, a Dunántúli Református Egyházkerület
Levéltárának vezetője, hudi5602@gmail.hu, ORCID: 0000-0002-9079-593X

JEL kód: Z13

Kulcsszavak: urbanizáció • városigazgatás • várostörténet • városfejlesztés
• reformkor

Absztrakt: A reformkorban a magyarországi középvárosok alsó kategóriájába tartozó, 1847-ben 12 332 lakosú Pápa mezővárosban csak 1848-ban szűnt meg a gróf Esterházy család földesúri hatalma, ekkor jött létre az egységes közigazgatású polgárváros. Ezt megelőzően több önkormányzat létezett egymás mellett. A 18. században külön önkormányzatot épített ki az Alsóváros, a Felsőváros és a Belsőváros, melyek 1842-ben egyesültek. A polgári forradalom előtt a településen élő nemesek, zsidók és a város határában lévő szőlőhegy birtokosai is önálló községbe tömörültek. Ha ezekhez hozzászámítjuk a városban működő 24 céhet, a kereskedőtársulatokat, kórházakat, különböző egyházközségeket, felekezeti iskolákat, a kulturális egyesületeket, akkor megállapíthatjuk, hogy több mint negyven szervezet, intézmény rendelkezett önálló adminisztrációval, levéltárral. A tanulmány ezek kialakulását, egymáshoz való viszonyát mutatja be és bizonyítja, hogy a mezővárosnak fejlett írásbelisége volt, amely a 14. századig nyúlik vissza.

AUTHOR:

JÓZSEF HUDI, Archivist and historian, Director of the Archive of the Transdanubian Reformed Church District, hudi5602@gmail.hu, ORCID: 0000-0002-9079-593X

JEL code: Z13

*Keywords: urbanisation • urban administration • urban history • urban development
• Reform Era*

Abstract: *The power wielded by the landowner and count family Esterházy ceased only in 1848 in the market-town of Pápa with a population of 12 332 in 1847, ranked at the lower level of the Hungarian middle-sized towns in the Reform Era. The single administrative civil town was born then. Before, several self-governments existed at the same time. In the 18th century, the Lower-town, the Upper-town and the Inner-town had their own self-government, which united in 1842. Before the civil revolution, noblemen, Jews and the owners of the grape-hill located at the edge of the town formed a group of a sovereign village. With 24, crafts, trading companies, hospitals, different parishes, denominational schools, cultural societies existing in the town, more than forty organizations and institutions owned their independent administration and archives. Current study shows their rise and their relations to one another and proves that the market-town was in possession of highly developed written administration which goes back to the 14th century.*

BEVEZETÉS

Az írásbeliség kutatása interdiszciplináris tudományterület, melyet eltérő nézőpontból vizsgál a művelődés-, igazgatás- és levéltártörténet, illetve újabban a nyelv-, információ- és kommunikációtörténet (Csizmadia, 1976; Körmendy, 2009; Messerli – Chartier, 2000; Ong, 1982; Z. Karvalics, 2004.) A történész gyakorlati és elméleti szempontból egyaránt megközelítheti a kérdéskört; ha gyakorlati szempontból, az íráshasználat felől vizsgálódik, vizsgálati terepe lehet lokális, regionális és univerzális. A lokális, településszintű vizsgálat a helyi társadalom rétegződésének, átalakulásának finom elmozdulásait is képes kimutatni, szemben a makrostrukturális megközelítésekkel, amelyek elsősorban statikus kép megalkotását, a nagy szerkezeti változások nyomán követését teszik lehetővé.

E tanulmány a lokális jellegű vizsgálatok eredményeként Pápa mezőváros önkormányzatainak, intézményeinek, szervezeteinek írásbeliségét vázlatosan mutatja be. A többszám használata az önkormányzatiság terén azért indokolt, mert 1848 előtt – más magyarországi mezővárosokhoz hasonlóan – Pápan sem létezett egységes városigazgatás: a három városrész (a falusias Alsó- és Felsőváros, valamint a tényleges polgárváros, a Belsőváros) csak 1842-ben egyesült, a zsidó és nemesi község pedig csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás következtében szűnt meg (Hudi, 1995). Ezek mellett külön autonómiaként tartjuk számon a

szőlőhegyi önkormányzatokat és a céheket, melyeket csak részben érintett a polgári átalakulás (Égető, 1985, 2006; Mezey – Gosztonyi, 2020:211–212.).

A reformkor végén a gróf Esterházy család birtokában lévő több, mint 12 ezer lakosú, katolikus többségű város a magyarországi városhálózat középvárosi kategóriájának alsó harmadában foglalt helyet. Az 1439 óta harmincadvám-mentességet élvező kiváltságos város stratégiai jelentőségénél, igazgatási (uradalmi központ, vármegyei alközpont, járási székhely) szerepkörénél, gazdasági piacközpont, iskolaváros jellegénél fogva a tágabb környék központjának számított. A városi hivatalos írásbeliséget a Belsőváros és a külvárosok testesítették meg.

Az önkormányzatok történetének kutatását nagyban megnehezíti, hogy Pápa város levéltára a háborús pusztítások és gyakori tűzvészek során komoly károkat szenvedett, és a második világháború végén nagyrészt megsemmisült (Molnár, 1942, 1997; Jakab, 2006:17–18.). Az elsődleges források pusztulása miatt megnőtt a másodlagos (uradalmi, egyházi, vármegyei, országos kormányzati) források jelentősége (Hudi, 1995:16.).

AZ ÍRÁSBELISÉG HORDOZÓI: AZ AUTONÓMIÁK

A lakosság több mint négytizedét tömörítő Belsővárosban élt a polgárjoggal rendelkező kézművesek és kereskedők többsége, ők alkották a városi tanácsot. A tisztújító közgyűlésen a 19. század első felében átlagosan a választópolgárok (12 tanácsnok, 40 ún. választott személy) közel 80%-a vett részt, egy-egy alkalommal 8–11 tisztséget töltöttek be (Hudi, 1995:75.). A belső tanács a főbíróból és 12 tanácsnokból állt. Az adminisztráció fejlődését jól mutatja, hogy 1802-ben 60 tanácsülésen összesen 465 ügyet, 1847-ben 87 tanácsülésen 1797 ügyet tárgyaltak. Az ülésekről a választott község képviselői gyakran távol maradtak, ezért a döntés felelőssége a belső tanács tagjaira nehezedett (Hudi, 1995:44.).

1847-ben két tiszteletbeli tanácsnok (Bischitzky Miksa kereskedő és Mayer György keménycserép- és posztógyáros) is segítette a tanács munkáját. A város rendezett tanácsának számított, mivel a bírósági üléseken jogtudó értelmiségit/értelmiségieket alkalmazott. A tanácsüléseken ekkoriban 14 tanácsnok döntött. Az ügyészi teendőket nemes Kőnczöl János ügyvéd, a főjegyzőt Kőnyve Ferenc ügyvéd, az aljegyzőt Artner József, a népszószólóit Pakrótz Ferenc látta el. Prosz János az adószedői, a bécsi politechnikumban végzett Voita (Woita) József építőmester a gyámnoki (gyámatyai) tisztséget viselte. A 21 önkormányzati tisztségviselő, illetve alkalmazott mindegyike képzett, az ügyvitelben jártas személy volt (Szalkay, 1847:167.).

A paraszti jellegű Alsóváros és Felsőváros 1842-ig, a Belsővárossal való egyesülésig külön-külön önkormányzatot tartott fenn. Városháza egyik külvárosban sem volt. Mindkét városrészt évente választott bíró és előjáróság irányította, az ügyintézkést a jegyző (notarius) végezte.

1782-ben a lakosság 33%-a élt az Alsóvárosban, amelyben a bíró, jegyző mellett a 12 tagú belső és a 6-9 tagú külső tanács intézte a közügyeket. A 19. század elején a tanács évente 40-50 alkalommal (vagyis nagyjából heti rendszerességgel) ülésezett, egy-egy ülésen rendszerint 2-3 ügyet tárgyaltak. Városháza híján a mindenkori bíró házában üléseztek. A közpénztárból tartották fenn az iskolát és az alkalmazottakat (tanítót, hajdút, pásztorokat,

bakterokat). Az országos és vármegyei adó beszedését az adószedő végezte, az éjjeliőrök fizetése érdekében házakra kivetett adót az utcánként választott 1-2 kollektor hajtotta be. A kollektorok év eleji választásán a nemesség 2-3 képviselője is részt vett. Az Alsóváros jegyzőkönyveit, iratait a „város ládájában” őrizték. A jegyző látta el a levéltárosi teendőket is. 1842-ben 357 elintéztett ügy iratait vették leltárba (Hudi, 1995:18, 76–81.). Az Alsóvárosnak napjainkban csak 1816–1828 között vezetett jegyzőkönyveit és számadásainak töredékét őrzi a Veszprém Vármegyei Levéltár (Jakab, 2006:17.).

1782-ben a lakosság 25%-a élt a Felsővárosban, amelynek igazgatását a bíró és 12 tagú tanács végezte. A városrész már a 18. század végén állandó jegyzőt alkalmazott, a közpénztárat a neki alárendelt adóevő kezelte, ő készítette az éves számadásokat is, amelyeket az úriszék vizsgálta meg, hagyott jóvá. Az 1830-as években már ügyvédet is alkalmaztak, aki a város jogi képviselőjét látta el. A polgárjogi, gyámügyi és szociális igazgatás terén a Felsőváros a Belsővárosnak volt alárendelve. 1842-ben a városi ingatlanok (csordásház, kocsmák, tűzoltószertár, kertek, rétek, szántók) értéke megközelítette a 35 ezer váltóforintot. A várossegysítést komoly belső viták előzték meg, a Felsőváros csak vonakodva egyesült a Belsővárossal (Hudi, 1995:18, 81.). Iratai teljes egészében elpusztultak.

A zsidó község a földesúr engedélyével 1748-ban letelepült és dinamikusan növekvő létszámú zsidóságot irányította. A zsidóság lélekszáma a folyamatos betelepülés és a belső szaporulat következtében dinamikusan nőtt, 1847-ben már megközelítette a 3000 főt (2947), ezzel a katolikusok (61%) után a második (24%) volt a felekezetek rangsorában (Hudi, 1995:18–19.). A községi önkormányzat működését a földesúr által jóváhagyott statútumok szabályozták. A bíró (Richter) az esküdtek (Geschworene), a szószóló (Vormund), a templomatyá (Synanog-Vater) közreműködésével irányította a közösséget, tartotta fenn a közösségi intézményeket: a temetőt, fürdőt, iskolát, zsinagógát. A rabbi a fizetett alkalmazottak közé tartoztak (Jakab, 2014:91–127.). A különleges jogállású zsidó község iratai nem maradtak fenn (a zsidók jogállásáról: Frank, 1845:106–107.).

A városban élő nagy számú nemesség (1785-ben 673, 1847-ben 1199 fő) szintén külön önkormányzat, az ún. nemesi község hatósága alá tartozott. A nemesi községet (nemesi komunitást) a kisbirtokos nemesek és a vármegyének személyük után adózó, taxát fizető címerleveles (armalista) nemesek alkották. A nemesi tanács a belsővárosi önkormányzathoz hasonlóan rendezett tanácsnak számított, mert törvénytudó jegyzőt alkalmazott, a törvények értelmében, szóbeli perekben 200 pengőforint értékhatárig bírászkodhatott. Az eljárók (bíró és esküdtek) a bírászkodásért a vármegyei statútumok értelmében személynként 1-1 pengőforint munkadíjat számolhattak el. A nemesek csak kivételesen szereztek polgárjogot, de alkalmazottként ott voltak a városi önkormányzatokban. Befolyásukra jellemző, hogy a reformkorban már 11 magánpraxist folytató nemes származású ügyvéd élt a városban. A közösség ügyeiben a tanács döntött, ez választotta meg a „nemesi rend” bíróját és a tisztségviselőket: a jegyzőt, az adóevőt (perceptor), gyámtyát és a malombírót. Az ügyvitelt itt is jegyző végezte, jegyzőkönyvek, oklevelek, iratok hitelesítéséhez évszám nélküli, nemesi szimbolikájú (magyar lovas vitézt kivont szablyával ábrázoló), magyar köriratú pecsétet használt (Hudi 1995:97–105.). A nemesi község archívuma teljes egészében elpusztult, egyetlen irata sem maradt fenn.

A város határában lévő szőlőhegy, az ún. Öreghegy birtokosai alkották a hegyközséget, amely a promontórium gazdálkodási és erkölcsi rendjét is meghatározta. Az ún. Öreghegy

egyreszein az idők során – több földesúr lévén – több hegyközség is működött. Artikulusaikat az 1620-as végétől ismerjük. A Pápa városi polgároknak a késő középkor óta a Somlón (és részben a Balaton-felvidéken) is volt szőlőjük. E szőlőhegyek történetét is a másodlagosan fennmaradt artikulusok és más fennmaradt források tükrözik (Csoma, 1986; Lichtneckert, 1990).

Míg a városi önkormányzatoknak, a zsidó községnek és a hegyközségnek a feljebbviteli fóruma a földesúri úriszék volt, addig a nemesi község ítéletei ellen a vármegyei törvényszékhez lehetett fellebbezni. Az egységes polgári közigazgatás az 1848-as polgári átalakulás során valósult meg. A város történetében ekkor, a 1848. június 14–16-i tisztújítások során választottak először polgármestert Willax Antal tímármester, addigi városbíró személyében (Hudi, 2001:156–157).

A városi lakosság és a földesúr közti jogviszonyt a külső városoknak 1730-ban, a Belsővárosnak 1732-ben kiadott ún. örökös szerződés szabályozta, melyeket a későbbiekben (pl. 1788-ban, 1793-ban, 1794-ben) kiegészítettek. A külsővárosok mint a belsővárosi telkek külső tartozékai (majorjai) alakultak ki a 16–17. században. A majorok kezdetben nem voltak állandó lakóhelyek, de beépültek és fokozatosan azzá váltak. Az örökös szerződés a külsővárosok kilenc utcáját nevezte meg. A külsővárosok függése a Belsővárostól bizonyos mértékig később is megmaradt, ugyanis polgárjogot csak a belsővárosi tanács adhatott. A polgárjog megszerzése volt az előfeltétele az aktív és passzív városi választójog gyakorlásának. A polgárjogot szerzett kézműves mester vagy kereskedő lehetett tagja a különféle testületeknek: az ún. választott községnek, illetve a 12 tagú belső tanácsnak. Egy-egy egyéni hivatali karrier alapja letelepedési engedély megszerzése (a lakhatási jog biztosítása), a leányból a mesterré vagy kereskedővé válás, majd a polgárjog megszerzése volt. A polgárság kötelékébe való felvétel a polgári eskü letételével vált teljessé. Ha valakit ezután beválasztottak a választott községbe, lehetővé vált, hogy idővel a belső tanácsnak is tagja lehessen. A tanácsnokti tisztség élethosszig szólt, csak akkor szűnt meg, ha valaki egészségileg alkalmatlanná, vagy pedig valamilyen okból méltatlanná vált a tisztség viselésére.

A városi hatóság tehát kettős kontrollal: a letelepedési engedély megszerzésének elősegítésével és a polgárjog adományozásával szűrhetette ki a polgárjog elnyerésére érdemtelenekeket. A tanács azt is mérlegelte, hogy a letelepedni vágyó egzisztenciálisan ne veszélyeztesse a kézműveseket, kereskedőket. A fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint a városi előljárásság és a 40 tagú ún. választott község (electa communitas) tagjainak jelenlétében felavatott polgárok száma meglehetősen ingadozott. Az 1790-es években egyszerre 50-60 polgárt is feleskettek, a 19. század elején azonban számuk lecsökkent. Volt olyan év, amikor 10-20 között mozgott az új polgárok száma. 1794–1847 között a fennmaradt tanácsí jegyzőkönyvekből megismerhető polgárjogot szerző személyek mintegy 87%-a a kézművesek, 12%-a a kereskedők, 1%-a az uradalmi bérlők és alkalmazottak közül került ki (Hudi, 2005:205–210.).

A városi polgárjog elnyerésével a feleskettett mesterember, kereskedő egy újabb közösség, a pápai „becsületos polgárság” tagjává, polgárlevél tulajdonosává vált. Polgárként új jogokat nyert, és cserébe bizonyos kötelezettségeket vállalt. A polgár élhetett a harmincadvámmentességgel (árui után az országon belül a harmincadvám-szedő hivatalnál nem kellett fizetnie), szabadon költözhetett, házában bizonyos feltételekkel szabadon árulhatott sót, dohányt, pálinkát és bort. Passzív és aktív választójoga révén bekerülhetett a különböző (állandó és ideiglenes) testületekbe, melyekben tisztségeket viselhetett. Rangban a belső tanács állt az

első helyen: a szenátorok (tanácsnokok) számítottak a legtekintélyesebb polgároknak, ők választották maguk közül (1795 után már 3 évre) a városbíró és a többi tisztségviselőt. A polgári öntudatot megalapozta, hogy a városi polgárt nem lehetett „paraszt módjára” büntetni, testi fenyegetésben részesíteni. A jogokért cserébe a polgár teljesítette kötelességeit: adót fizetett, részt vett a (magyar és német) fegyveres polgárság fegyvergyakorlatain, ünnepi (úrnapi és egyéb) felvonulásain, az éjjeli őrszolgálatokon. Ha kiütött a tűz, a tűzvédelmi szabályzatban számára kijelölt helyen és módon társaival együtt részt vett a tűzoltásban.

A példás polgári életvitelnek, a polgári éthosznak velejárója volt a józan, mértékletes, dolgos munkásélet, a város érdekeinek szolgálata, a vallási normák betartása, a jótékonykodás (pl. az egyház támogatása, a szegények segítése). Cserébe minden „érdemes polgár” része lehetett a közösség elismerésének: a megbecsülésnek, a tiszteletnek, amely még a végtiszteség megadásakor is kijárt neki.

A VÁROSI ÍRÁSBELISÉG JELLEMZŐI

Pápa mezőváros írásbelisége a 14. század derekától kísérhető nyomon. A kis számban fennmaradt oklevelek 1339-ben említik először a szombati hetipiacot. 1363-ban a hospes-jogú település élén bíró (villicus) állt, aki a későbbiekben 12 esküdtel együtt járt el a mezőváros (oppidum) ügyeiben. A tanács a XIV. század derekán már pecsétet is használt, ami azt jelenti, hogy okleveleket is kiadott, a maga körében hiteleshelyi tevékenységet folytatott. A várost és uradalmat bíró Garai László 1439-ben harmincad-mentességet szerzett Erzsébet királynétól, amely biztosította, hogy a pápai kereskedők, polgárok, népek és jobbágyok szabadon, határvám fizetése nélkül bekapcsolódhattak a külkereskedelembé. A kiváltságot II. László (1500) és II. Lajos (1518) teljes vámmentességre egészítette ki (Kubinyi, 1994:75–88.). Pápa a királyokkal 1839-ig számos alkalommal megerősítette régi kiváltságait, melyeket a Pápai Levéltár kommentárokkal együtt kiadott (Petrik, 2010). Az V. Ferdinánd magyar király által Bécsben 1839. október 17-én kiadott, Veszprém vármegye 1840. január 7-i közgyűlésén kihirdetett utolsó kiváltságlevelével amellelt, hogy a korábbi uralkodók okleveleit megerősítette, azt is kimondta, hogy a város polgárai a városi tanács bírósága alatt állnak, annak ítéletei ellen az úriszékhez, másodfokon a vármegyei törvényszékhez fellebbezhetnek. A város privilégiumait és legfontosabb, legféltettebb iratait, kincseit az ún. titkos levéltárban (archivum secretum), egy több (1842 után 4) kulccsal zárható, pléhvel borított tűzbiztos ládában őrizték (Molnár, 1997:27–40).

A város a 16–17. században a végvári védelmi vonalhoz tartozott és végvári szabadságot élvezett: a „sereg”, a végvári katonaság a bécsi haditanács irányítása alá tartozott, míg az erődített polgár város kiváltságait megtartva széleskörű autonómiával rendelkezett. A szabók 1510-ben kaptak a földesúrtól céhlevelet, amely a céh belső rendtartását is szabályozta (Kubinyi, 1994:89.). A század végén már több céh működhetett a városban. A 17. században a földesúr hozzájárulásával tovább nőtt a számuk: 16–17 céhet ismerünk, egyes céhek a győri, illetve a kismartoni céhektől vették át céhlevelüket. Céhes iparos bőven akadt a végvári katonák között is (Szakály, 1994:141, 157–161.).

A városi tanács, továbbá a végvári katonaság felett ítélkező ún. seregszék mellett a céhek is saját ügyvitelt vezettek, mindegyiknek volt jegyzője (notarius), aki az igazgatási dönté-

seket, bírósági ügyeket feljegyezte. Az uradalomnak szintén viszonylag fejlett írásbelisége volt, archívuma részben fennmaradt. Az Esterházy-uradalmak pápai központi tisztségviselőitől a 18–19. században elvárták a magyar, latin, német nyelv ismeretét, a gimnáziumi (ritkábban a jogi) végzettséget, továbbá az uradalmi igazgatásban megszerzett gyakorlatot. Alsóbb tisztségekben (pl. kulcsár) még az 1760-as években is előfordult írástudatlan személy, akinek adminisztrációs kötelezettségeit (havi-negyedévi jelentések, táblázatos kimutatások készítése) a mellé rendelt íródeáknak kellett elvégeznie.

A 18. században a városi írásbeliségből eltűnt a végvári katonaság, amely polgári foglalkozást választott; a bevezetőben említett községek (önkormányzatok) saját ügyvitelt folytattak és saját jegyzőt alkalmaztak. A hegyközség szintén gyűléseket tartott, melyekről felfogadott jegyzője jegyzőkönyvet vezetett és szükség esetén iratokat állított ki. A céhek száma a reformkor végére 24-re nőtt, többnek (kádár, szíjártó és köteles, posztós) nem volt artikulusa, előjáróik 1846-ban úgy nyilatkoztak, hogy újat kérnek a királytól.

Ezekon kívül a város egészségügyét szolgáló intézmények; a késő középkori eredetű városi kórház, az 1756-ban alapított Szentilonay Ispotály, az 1757-ben létrehozott irgalmasrendi kórház, a vármegyei és uradalmi kezelésben lévő, 1816-ban alapított női kórház (asszonykórház) és tébolyda, valamint a 18. század óta működő izraeliták kórháza is önálló ügyvitelt folytatott. Az orvosok, seborvosok pontos kimutatásokat készítettek a betegekről, a gyógyítás eredményéről. A jegyzőkönyveket, iratokat a jegyzői feladatokkal megbízott személy őrizetére bízták. A számadásra kötelezett tisztségviselők mindegyike adminisztrációban jártas személy volt. Csupán egyetlen példát említünk: a szociális otthon funkcióját is ellátó Szentilonay Ispotály volt kulcsárja, Bregovics József 1804-ben költözött Devecserbe, a pápai gróf Esterházy család másik uradalmi központjába, ahol a mezőváros jegyzőjeként alkalmazták. Tisztségét 1813-ban bekövetkezett haláláig viselte. Hagyatékára mostohaánnyát, a Bécsben szolgálóként élő hajadon Horváth Erzsébet tartott igényt (MNL VeVL IV. 1.b. 112/1826. (augusztus 8.) sz.)

A pápai mezővárosi írásbeliségnek szerves részét képezték a különféle felekezetek: a katolikus plébánia, az izraelita községből 1846 után kialakuló hitközség, az evangélikus és református egyházközség, amelyek saját ügykezelést végeztek, irataikat saját archívumaikban őrizték, ezek – az izraelitáit kivéve – hiányosan fennmaradtak. A szerzetesrendeknek (a pálos konventnek, cisztercita és a bencés rendháznak) szintén saját levéltára (és könyvtára) volt, amely részben fennmaradt. Legkorábban a reformátusok és a pálosok (1638) kezdték meg a kereszteselési, házassági és halotti anyakönyvek vezetését, amelyek ekkoriban még ritkásnak számítottak, a 18. században azonban már az anyakönyvezési gyakorlat országosan általánossá vált (Koltai – Vajk, 2023.). 1895-től a polgári (állami) anyakönyvek is a történeti források közé tartoznak (Bernád et al., 2023:38–45.; Halász, 2023:46–52.).

Az egyházak Pápán a népoktatás mellett a közép- és felsőfokú oktatásból is kivették részüket. A 19. század első felében már mindegyik felekezet tartott fenn elemi népiskolát, a bencés és református gimnázium biztosította a középfokú képzést, a református kollégium akadémiai tagozata a jogász- és papképzést. Az izraeliták részben magántanítók, részben nyilvános iskolák segítségével gondoskodtak gyermekeik képzéséről. Az iskolák működési rendjét és ügyvitelét a mindenkori fenntartó határozta meg és ellenőrizte. Archívumaik többnyire igen hiányosan maradtak fenn.

A különféle vallási társulatok éppúgy vezettek jegyzőkönyvet, „termeltek” ügyiratokat, mint a civil egyesületek: a diáktársulatok (az 1840-ben alakult református kollégiumi olvasótársaság, az 1841-ben abból szervezett kollégiumi Képzőtársaság, a teológiai hallgatók által 1847-ben megalakított Homiletikai Társulat); az 1832-ben létesült Pápai (Úri) Kaszinó, a belőle 1837-ben kivált Polgári Kaszinó. Az egyesületek könyvtárai a kölcsönzés révén tagjaikat, azok családtagjait, ismerőseit is bőven ellátták olvasnivalóval. A református főiskolai nagykönyvtár könyveit a tanárok, segédtanárok, diákok egyaránt kölcsönözhatték. Tekintve, hogy a diákok többsége albérletben lakott, az általuk kölcsönzött könyvek, folyóiratok a háztulajdonosok családja számára is hozzáférhetővé váltak. A kölcsönzés tényét a könyvtárnokok a mai kölcsönzési naplónak megfelelő nyilvántartásban rögzítették.

1841-ben, a városeyesítés előtti évben az önkormányzatokat, egyházközösségeket, hitközségeket, vallási és kulturális egyesületeket számba véve, több, mint 40 önkormányzati, testületi iratképző szerv működött Pápán. A hivatalok mellett egyes nemes- és polgárcsaládok is jelentős mennyiségű iratanyagot őriztek; az emberi gondatlanság és a kedvezőtlen politikai változások következtében archívumaik javarésze mára az enyészet martaléka lett.

Az írásbeli információhordozók mellett ismételtelen megjelent a helyben nyomtatott szöveg. A kulturális életben hatalmas előrelépést jelentett az egyházkerületi (főiskolai) nyomda priviligiumlevélének megszerzése (1837), majd 1838 tavaszán (májusában) a kisüzem beindítása, amely 1949-ig, államosításáig főként a dunántúli reformátusságot látta el egyházi és iskolai kiadványokkal, a magyarul tudó olvasóközönséget szépirodalmi, tudományos, tudományos-ismeretterjesztő és szórakoztató irodalommal (Tóth, 1939; Horváth, 1986.). A kulturális forradalomnak is nevezhető változások következtében Pápa mezőváros kétségkívül nagy lépést tett előre a polgári fejlődés útján.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bernád Rita-Magdolna – Keresztes Veronika – Molnár Tibor – Mačkovič, Stevan – Söveges Lipovšek Gordana – Vajk Ádám: *Anyakönyvi kutatás külhonban*, Családfa – Családtörténeti Magazin, 2023/2, 38–45.
- Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Csoma Zsigmond: *Nászéjszakák bora: a somlai*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.
- Dominkovits Péter: *A mezővárosi írásbeliség egy dokumentuma a XVII. század elejéről, Gálházy Miklós mosoni bíró levele Sopron város magisztrátusához, 1608*, Arrabona, 2012/1, 63–72.
- Égető Melinda: *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Veszprém vármegyéből (1626–1828)*, L’Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Égető Melinda: *Szőlőbegyi szabályzatok és begyközségi törvények a 17–19. századból, (Szöveggyűjtemény)*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, Budapest, 1985.
- Franciscs Károly: *Kis kamorámban gyertyát gyújték*, Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Frank Ignác: *A’ közigazgatás törvénye Magyarhonban, I. rész*, Buda, 1845.
- Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek, Tanulmányok a magyar középkorról*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Halász János: *Állami anyakönyvek kutatása a levéltárban*, Családfa – Családtörténeti Magazin, 2023/2, 46–52.

- Hermann István, ifj.: *A XVII. századi pápai katolikus anyakönyvek vizsgálata, Kísérlet a kapcsolatbáló-elemzés történeti alkalmazására*, Sic itur ad Astra, 2004, 9–28.
- Hermann István: *Pápa város vallásfelekezeti élete a reformáció kezdetétől, különös tekintettel a 17. század vallási viszonyainak változására*, in: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Erőgyűjtés és újrakezdetés, A veszprémi egyházmegye története a 17. században*, [Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár], Veszprém, 2019, 47–70.
- Hermann István: *Pápai bírák a XVII. században*, Pápai Múzeumi Értesítő, 1997/7, 71–106.
- Horváth József: *Fejezetek a pápai nyomdászat történetéből*, Pannon Nyomda, Veszprém, 1986.
- Hudi József: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847)*, Fejezetek Pápa város történetéből 2., Pápa, 1995.
- Hudi József (szerk.): *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből*, Pápai Református Gyűjtemények, (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 2.), Pápa, 2001.
- Hudi József: *Adalékok Pápa város zenetörténetéhez I., A pápai fegyveres polgárság zenekara 1814-ben*, Acta Papensia, 2005/1–2, 205–210.
- Hudi József: *Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században*, in: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban, Rendi társadalom – polgári társadalom: supplementum*, Salgótarján, 1995, 95–105.
- Hudi József: *Pápa város önkormányzata a 18. században*, in: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*, Pápa, 1994, 287–320.
- Jakab Réka (szerk.): *A Veszprém Megyei Levéltár ideiglenes fődjegyzeke*, II. kiadás, Veszprém, 2006.
- Jakab Réka: *Bérlőlől polgár, Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete 1748–1848*, A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – L'Harmattan, 2014.
- Kapossy Lucián (összeáll.): *Pápa város egyetemes leírása*, Pápa, 1905.
- Kiss István: *A pápai plébánia története*, Egyházmegyei Könyvnyomda, Pápa, 1908.
- Kocsi Csergő Bálint: *Kösziklán épült ház ostroma*, ford. Bod Péter, in: *Galeria omnium sanctorum*, Magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete, Magyar Helikon, Budapest, 1976, 29–110.
- Koltai András – Vajk Ádám: *Kulcs a család kutatásához: az egyházi anyakönyvek*, Családfá – Családtörténeti Magazin, 2023/2, 33–37.
- Koncz Pál: *Pápa XVIII. századi papírmalma*, MTESZ Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, Budapest, 1986, 5–11.
- Koncz Pál: *Pápa, Igal és Soly papírmalmai a XVIII–XIX. században, Die Papiermühlen bei Pápa, Igal und Soly im XVIII–XIX. Jahrhundert*, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17, 1984, Veszprém, 1985, 567–602.
- Koncz Pál: *Papírművesség és könyvművészet Veszprém megyében a 18–20. században*, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2017.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület Prédikátorai és rektorai, I, 1526–1760*, Pápa, 2009.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület Prédikátorai és rektorai, II/1–2, 1761–1849*, Pápa, 2018.
- Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*, Pápa, 2006.
- Körmeny Lajos (szerk.): *Levéltári kézikönyv*, Osiris Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Osiris Kézikönyvek, Budapest, 2009.
- Kövy Sándor: *A magyar polgári-törvény*, Sárospatak, 1822.
- Kránitz Zsolt (szerk.): *„A késő idők emlékezetében éljenek...”, A Dunántúli Református Egyházkerület lelkesi anyakönyvei 1823–1952*, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2012. [A kötet alapján készített kimutatás saját összeállítás.]
- Kubinyi András: *A középkori Pápa*, in: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig, Pápa Város Önkormányzata*, Pápa, 1994, 78–124.

- Lichtneckert András: *A Balatonfüred-csopaki borvidék története*, Veszprém Megyei Levéltár, (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 7.) Veszprém, 1990.
- Magyar Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében, III*, Pesti Divatlap, 1848/9 (február 27.), 257–261.
- Messler, Alfred – Chartier, Roger (hrg.): *Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900*, Schwabe & Co AG Verlag, Basel, 2000.
- Mezey Barna – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, Osiris Kiadó, Osiris Tankönyvek, Budapest, 2020.
- Miklós Dezső: *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet, (A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio-ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania” c. műve 1677-ből)*, szerzői kiadás, Budapest, 1993.
- Mithay Sándor: *A pápai fegyveres polgárság, Veszprém megyei honismereti tanulmányok, XII*, Veszprém, 1986, 43–63.
- Molnár István: *Pápa megyei város levéltára*, Pápa, 1942.
- Molnár István: *Pápa megyei város levéltára*, Lapok Pápa Történetéből, 1997/5–6, 27–40.
- Nagy Imre: *Egy emlékirat a XVI. századból*, Századok, 1867, 47–52.
- Ong, Walter J.: *Orality and literacy, The technologizing of the world*, London – New York, Methuen, 1982.
- Petrik Iván (szerk.): *Memoriae commendamus, Emlékezetül adjuk; Válogatás Pápa város történetének forrásaiból*, A Pápai Levéltár kiadványai, I., Pápa, 2010.
- Pfeiffer János: *A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630–1950), Püspökei, kanonokjai, papjai, Görres Gesellschaft*, (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VIII.), München, 1987.
- Rosos 1848: *N. Veszprém megye alispánjának Szent Király Szabadgyai Rosos István urnak a’ megye állapotjáról 1847-ik évre készített hivatalos jelentése*, Veszprém, 1848.
- Szakály Ferenc: *Pápa a török korban*, in: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*, kiadja Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 1994, 125–200.
- Szalkay Gergely (szerk.): *Iparos czímtár (...) minden műiparos használatára kalendáriummal 1848-ik szökő évre*, Pest, é. n. [1847.]
- Szlemenics Pál: *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény, Első kötet*, Snischeck Károly ny., [Pozsony,] 1822.
- Tóth Lajos: *A pápai főiskolai nyomda története*, Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1939.
- Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526, Students from Hungary at the University of Vienna 1365–1526*, (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.), Budapest, 2008.
- V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténetbe*, Gondolat – Infonia, Budapest, 2004.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
- P 1216 Capsa 51. nr. 1. Esterházy család levéltára. Prefektusi levélmásolati könyv (1759–1766)
- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára (MNL VeVL)
- IV. 1. b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai (1697–1848)
- V. 2. a. Pápa város tanácsának jegyzőkönyvei (1761–1847)
- V. 2. b. Pápa város tanácsának töredékes iratai (1732–1861)
- V. 2. c. Pápa város bíraskodásának iratai (1837–1848)
- V. 12. Pápa Alsóváros tanácsának iratai (1730–1848)